

„Hajdamáci“ a „kolijivščyna“ v ukrajinské historiografii

Složitý polsko-ukrajinský diskurz*

TADEUSZ SROGOSZ

Srogosz, Tadeusz: The Haidamaks and Koliyivshchyna in Ukrainian Historiography – Complex Polish-Ukrainian Discourse

The study analyzes the scientific outputs of Ukrainian historians dealing with the issue of the Haidamaks and Koliyivshchyna by Petro Mirčuk a Grigorij J. Hraban.

Key words *Haidamaks; Koliyivshchyna; Historiography; Poland; Ukraine*

Contact *Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie; tadeusz.srogosz@ujd.edu.pl*

V současné době se stále častěji setkáváme s bibliografickými nedostatky, jejichž příčinou je spěch a badatelova nesevdomitost. Neznalost zahraničních výzkumů a historiografie zároveň vede k jednostrannému, kulturně předpojatému a ideologicky omezenému přístupu ke zkoumané látce. V současných podmínkách sblížení jednotlivých civilizačních okruhů, stejně jako v procesu „otupování hran“ v rámci nich samotných je také pro polského a potažmo pro každého historika, jenž se věnuje problematice dějin východní Evropy, nezbytná i znalost ukrajinské odborné literatury.

Ne jinak je tomu s tématem kolijivščyny, jež si našla své místo v ukrajinské kultuře především (byť nejen) díky tvorbě Tarase Ševčenko. Této problematice se věnovalo mnoho ukrajinských i ruských historiků 19. a 20. století, kteří ovšem k hajdamáckým bouřím a kolijivščyně přistupovali obdobně.¹ Zpravidla odmítali tvrzení o vyprovokování kolijivščyny Ruskem a poukazovali na náboženské, etnické a společenské základy povstání. Jednalo se dle nich o vzpouru pravoslavných sedláků proti katolické, v zásadě tedy polské

* Z polského originálu „*Hajdamacy i koliszczyna w ukraińskiej historiografii (Trudny dyskurs polsko-ukraiński)*“ přeložili a pro českého čtenáře upravili Markéta Fucimanová a Aleš Zářícký. *Hajdamaka*, slovo převzaté z turečtiny, překládané jako „buřič“ nebo „povstalec“. *Kolijivščyna*, povstání Ivana Honty a Maksyma Zalizňaka na Pravobřežní Ukrajině v roce 1768.

¹ СКАЛЬКОВСКИЙ, Аполлон Александрович: *Найезды гайдамаков на Западную Украину в XVIII столетий, 1733–1768*. Одесса 1845; МОРДОВЦЕВ, Даниил Лукич: *Гайдамачина. Историческая монография*. Санкт Петербург 1870; ШУЛЬГИН, Яков Николаевич: *Очерк Коливицины по неизданным и изданным документам*. Киев 1890; АНТОНОВИЧ, Володимир Антонович: *Уманський сотник Іван Гонта. Київська Старина* 11, 1882, s. 250–276; ГОРБАНЬ, Микола Васильович: *Гайдамачина* (= *Бібліотека селянина*). Харків 1923; ДМИТРЕВ, Александр: *Коливицина. Из истории классової борьбы в Украине во второй половине XVIII ст.* Москва 1934; ГОЛОБУЦКИЙ, Владимир Алексеевич: *Максим*

šlechtě, o formu protifeudálního odporu navazujícího na kozáckou tradici, jejíž zkoumání mělo utvářet uvědomění ukrajinských lidových mas.²

Text bude věnován zejména Petro Mirčukovi a Grigoriji J. Hrabanovi, jejichž dílo, byť bylo ovlivněno ideologickým klimatem své doby, patří dodnes k zásadním příspěvkům k výzkumu této problematice, a znalost historických vizí těchto autorů je nezbytným předpokladem dalšího historického bádání. Pevné místo obou historiků, a to zejména v ukrajinské historiografii, dokládá i nedávná zkušenost s publikací ukrajinského novináře a veřejného aktivisty Jevhena Bukieta, který se v knize věnované jednomu z plukovníků kolijivščyny, Ivanu Bondarenkovi, vydané v roce 2014, pouze jednou odvolal na názory nejslavnějšího polského badatele problematice hajdamáckého hnutí a kolijivščyny Władysława Andrzeje Serczyka, mnohokrát naopak cituje právě dílo Petro Mirčuka a Grigorije J. Hrabana.³ Dalším impulsem pro spojení těchto dvou představitelů ukrajinské historiografie jsou do dnešních dnů převládající dva směry výkladu dějin této země, které Tomasz Stryjek definoval jako zacyklení postsovětského, zdánlivě internacionalistického přístupu a pojetí antisovětského, nacionalistického.⁴

Petro Mirčuk se narodil 26. června 1913 v Dobrowlanech (dnes Dobrivlyany, Ukrajina) ve východní Haliči, na území, které tehdy patřilo Rakousko-Uhersku, a zemřel 16. 5. 1999 ve Filadelfii.⁵ Ve 30. letech 20. století studoval práva na Lvovské univerzitě a od roku 1929, tedy od jejího samého vzniku, se aktivně angažoval v Organizaci ukrajinských nacionalistů (Організація Українських Націоналістів). Později byl jmenován referentem zemské exekutivy této organizace a podílel se na vydávání *Bulletinu Zemské exekutivy Organizace ukrajinských nacionalistů* a jiných ukrajinských časopisů na západoukrajinském území, za což byl v letech 1933–1939 polskými státními orgány mnohokrát vězněn. Po okupaci Polska odjel v roce 1939 do Prahy, kde do roku 1941 pokračoval ve studiu na Ukrajinské svobodné univerzitě. Téhož roku byl zatčen gestapem a uvězněn koncentračním táboře Auschwitz, na počátku roku 1945 byl převezen do Mauthausenu, kde se 6. května dočkal osvobození. Po rekonvalescenci setrval v západní Evropě, rodina ovšem zůstala na územích, která připadla Sovětskému svazu, kde byla vystavena politickým represím. Rodiče zahynuli během masové deportace Ukrajinců na Sibiř, jedna ze sester podlehla následkům mučení sovětskou bezpečnostní službou, další dvě sestry byly internovány v gulazích. S přeživšími členy rodiny se mohl Mirčuk setkat až v roce 1991.

Petro Mirčuk byl i nadále aktivní v ukrajinském exilovém nacionalistickém hnutí. V letech 1945–1946 řídil Centrální svaz ukrajinských studentů, v letech 1948–1952 byl členem Správy zahraničních poboček Organizace ukrajinských nacionalistů a současně působil v celé řadě redakčních rad ukrajinských a německých časopisů. V roce 1952 emi-

Железняк, Москва 1947; ЛОЛА, Олександр Петрович: *Гайдамацький рух на Україні 20-60-х рр. XVIII ст.* Київ 1965; МУЦУК, Юрій Андрійович: *Умань козацька і гайдамацька.* Київ 2002. Historiografické práce vydané v posledních letech nereflktují veškerou dostupnou literaturu. Srovnej např. ПАВЛІЕНКО, В. Я. – БАТРАКОВА, М. О.: *Народні рухи на Правобережній Україні у XVIII ст. Історіографія та джерела.* Південний архів, сер. Історичні науки, 2008, s. 393–399.

² СМОЛИЙ, Валерій Андрійович: *Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст).* Київ 1985.

³ БУКЕТ, Євген: *Іван Бондаренко останній полковник Коліївщини.* Київ 2014.

⁴ STRYJEK, Tomasz: *Ukraina przed końcem historii : Szkice o polityce państw wobec pamięci.* Warszawa 2014, s. 21.

⁵ *Енциклопедія історії України*, Том 6, Київ 2009, s. 790.

groval do Spojených států amerických, kde v roce 1957 získal americké občanství. V roce 1959 získal magisterský titul z knihovnictví na Drexelově univerzitě ve Filadelfii, načež pracoval jako knihovník na několika vysokých školách a univerzitách a posléze na nich i přednášel. V roce 1969 získal doktorát v oboru historie na Ukrajinské svobodné univerzitě v Mnichově. Sepsal více než dvacet odborných knih, v nichž se věnoval převážně dějinám Ukrajiny ve 20. století. V Mirčukově díle najdeme témata týkající se Ukrajinské povstalecké armády, ukrajinského nacionalistického hnutí a jeho vůdců, jako byli Stepan Bandera, Jevhen Konovalec, Roman Šuchevyč, témata týkající se ukrajinské státnosti v letech 1917–1920 atp. Mirčuk se nadále aktivně věnoval publicistice, přičemž ve svých popularizujících pracích např. popíral existenci tradičního ukrajinského nacionalismu. V USA byl členem mnoha vědeckých společností a společenských organizací. Stál v čele Ligy ukrajinských politických vězňů v Americe, byl členem prestižní nadace Chapel of Four Chaplains.

Z tematického hlediska je pro tuto stať zásadní Mirčukova práce o kolijivščyně z roku 1973, jež vyšla v USA díky Vědecké společnosti Tarase Ševčenka.⁶ Předmluvu napsal ukrajinský právník, historik a politický aktivista Matvij Stachiv, profesor Ukrajinské svobodné univerzity v Mnichově, přední aktivista Světového kongresu svobodných Ukrajinců a v neposlední řadě v letech 1969–1974 také předseda Vědecké společnosti Tarase Ševčenka.⁷ Stachivův text myšlenkově koresponduje s konceptem ukrajinských dějin Mychajla Hruševského, otce moderní ukrajinské historické vědy, který, na rozdíl od meziválečných a poválečných sovětských historiků ignorujících státotvorný faktor a prezentujících kolijivščynu jako neprogramové hnutí, kladl důraz na národní program povstání vycházející z ideového konceptu rekonstrukce ukrajinského kozáckého „hetmanátu“ předloženého Bohdanem Chmelnickým.

Samotné povstalce chápe jako bojovníky proti polské okupaci a šlechticko-koloniálním poměrům, kteří pozvedli zástavu ve jménu obrany pravoslavné církve. Současné pobouření nejen intelektuálních elit zazlívající vzbouřeným hajdamákům, že se dopouštěli masakrů polské šlechty a stoupenců polské moci na pravobřežní Ukrajině, vycházející z interpretace polských pramenů úřední povahy i memoárů, je nutno chápat v historickém kontextu. Na omluvu hajdamáků a vzbouřených rolníků uvádí příklady z třicetileté války či protizidovské pogromy. Současně klade rovnítko mezi vyvražďování šlechty a Židů během Chmelnického povstání na jedné straně a pacifikační akce Jeremiáše Wiśniowieckého a Stefana Czarnieckého na straně druhé. Jako příklady masového vyvražďování civilního obyvatelstva ve 20. století pak uvádí programový německý antisemitismus během druhé světové války nebo svržení atomových bomb na japonská města Hirošimu a Nagasaki.⁸

Petro Mirčuk pak samotnou monografii otevírá úvahou, že nebylo a není v ukrajinské historii událostí, které by se z tábora nepřátel, tedy Poláků a „Moskalů“, dostalo takové dehonestace jako kolijivščyně, přičemž s politováním konstatuje, že i tyto názory našly

6 МІРЧУК, Петро: *Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768* (= Наукове Товариство ім. Шевченка Бібліотека Українознавства ч. 41), Нью-Йорк 1973.

7 Matvij Stachiv (Матвій Миколайович Стахів, 1895–1978) se v meziválečném období aktivně angažoval v ukrajinském nacionalistickém hnutí. V roce 1939 emigroval do Německa a roku 1949 do USA. Stal se profesorem práv a administrace na Ukrajinské svobodné univerzitě v Mnichově a současně se angažoval ve Světovém kongresu svobodných Ukrajinců (Світовий Конгрес Українців), v letech 1969–1974 byl předsedou Vědecké společnosti Tarase Ševčenka.

8 МІРЧУК, П.: *Коліївщина*, s. 9–11.

živnou půdu v ukrajinském odborně historickém prostředí. Již z úvodu je zřejmé, že autor byl dobře obeznámen nejen s dobovými prameny zejména memoárové povahy, byť ne všechny byly psány z pozice očitého svědka umaňských událostí, ale i s odbornou literaturou, a to včetně tehdejší vydavatelské novinky, monografie o kolijivščině, Władysława A. Serczyka,⁹ načež následuje hodnocení tohoto díla, kdy Mirčuk polského historika oceňuje za objektivní, šovinismem nezkažený pohled, byť upozorňuje na Serczykův přílišný důraz na narativní prameny, což ale považuje za obecný problém polských historiků, resp. polské historické vědy jako takové. Naproti tomu konstatuje, že pohled ruských historiků koresponduje a je ve značné míře v souladu s povahou listiny *Чорна Грамота* carevny Kateřiny II., vydané 9. (20.) července 1768, již panovnice kodifikuje okruh povinností a práv poddaných ukrajinských sedláků. V závěru pak dodává, že knihu o kolijivščině vydává u příležitosti 200. výročí povstání, když píše: *Nadešel nejvyšší čas, abychom na základě toho, co bylo do této doby na téma kolijivščiny publikováno, představili to nejpravděpodobnější, nejlepší a nejobjektivnější vylíčení událostí na pravobřežní Ukrajině v letech 1768–1769.*¹⁰

Spíše než na rozbor díla se proto nyní zaměříme na některé problémové okruhy, jež se v textu samotném zrcadlí a vyvěrají z něho. Za jedno z výchozích interpretačních východisek lze považovat ne příliš přívětivé hodnocení kulturního, ale především morálního profilu polské šlechty a polských ozbrojených sil, přičemž tzv. hajdamáctví, které dle Mirčuka existovalo v letech 1702–1775 výhradně na Pravobřežní Ukrajině, bylo namířeno právě proti *polským nájezdníkům*, kteří soužili ukrajinský lid, byť samotný *region* je zde předkládán jako integrální součást polsko-litevského impéria. V geografické poloze Ukrajiny nacházející se mezi velkými politickými „hráči“ Evropy 18. století, tedy Polskem, Ruskem a Tureckem, vidí zásadní problém emancipačních snah místního obyvatelstva, jehož vůdcové, např. ataman Ivan Mazepa, byli nuceni politicky manévrovat mezi těmito státy, přičemž mocnosti často uzavíraly dohody bez účasti Ukrajinců. Právě výše uvedené faktory považuje autor za rozhodující předpoklad další *polské okupace*. Naopak prvotní integrační faktor kozáckého a hajdamáckého *hnutí* vidí v povstání Semena Palije v roce 1702.

S ohledem na nesrovnalosti v dataci zasadil Mirčuk počátek kolijivščiny na přelom dubna a května 1768. A následně sděluje své zásadní pohledy na její průběh, když se značně kriticky vyjadřuje zejména k termínu *umaňská řež*, dostatečně známému i v české historiografii, kdy z polské memoárové literatury přejímaná data hovořící o 5–18 tisících obětí z řad polské šlechty a Židů pokládá za nadsazená. V líčení událostí z 21. června 1768 spojených s dobytím Umaně, tradičního sídla rodu Potockých, Maksymem Zalizňakem se Mirčuk naopak snaží vyzdvihnout postavou druhého z vůdců kolijivščiny Ivana Honty, který měl zachránit mnoho polských žen a dětí tím, že je ukryl v pravoslavném kostele. Samotnou Uman pak nechápe jen jako lokalitu zásadního vystoupení povstalých kozáků, nýbrž také jako místo obnovení hetmanátu (*Гетьманщина*), přijetí Zalizňaka za hetmana, Honty za plukovníka a povýšení dalších povstaleckých vůdců. Období od července 1768 do května 1769 prezentuje jako vojenské vystoupení proti *polským okupantům* a *ruským interventům*, tzn. oddílům vyslaným Kateřinou II. potlačit živelně se rozvíjející lidové hnutí. Konflikt vnímá jako střet polsko-moskevské koalice s ukrajinským obyvatelstvem a zejména jeho závěrečnou část prezentuje z pohledu násilností páchaných na ukrajinském lidu, které po roce 1769 přerostly v *krvavé orgie polského zákonodárství*, přičemž zvýraznění provedl

⁹ SERCZYK, Władysław A.: *Koliszczyzna* (= *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Nr. 193, Prace Historyczne, Nr. 24). Kraków 1968.

¹⁰ МІРЧУК, П.: *Коліївщина*, s. 29.

v textu sám Mirčuk. Svá tvrzení dokládá analýzou Kodeňské knihy soudních záležitostí (*Kodeńska księga spraw sądowych*), když uvádí, že od poloviny roku 1768 do poloviny roku 1770 vynesli polští „zákonodárci“ na tři sta rozsudků smrti stětím hlavy, naražením na kůl a roztržením koňmi, načež dodává, že *Kodnia, ač nekrvavější, byla pouze jedním z bohatého seznamu míst na Pravobřežní Ukrajině, kde tato šlechticko-polská ‚pochodeň kultury‘, tedy katolíci, takové soudy a tresty nad ukrajinskými oběťmi vynášela.*¹¹

Podobně jako k polské šlechtě, resp. k *Rzeczypospolitej* a jejím stoupencům, tj. zejména Židům, uniatským duchovním, konvertitům ad., se Mirczuk s despektem vyjadřuje také k úloze ruských vládců, zejména pak Petra I. a Kateřiny II., když tuto svou myšlenku shrnuje slovy: *dva ruští tyrani zničili Sič*. Ve výkladu úlohy Ruska se vrací právě do časů panování cara Petra I., do něž spadá i tzv. *první likvidace* Siče, kterou je myšlen (kozácký) Hetmanát, polonezávislý *státní útvar* založený hetmanem Bohdanem Chmelnickým v roce 1649 na území dnešní středovýchodní Ukrajiny po obou březích řeky Dněpru. Ačkoli do ruského vlivu se tzv. Levobřežní Ukrajina dostala již na základě dohody kozáků vedených Chmelnickým se zástupci ruského cara Alexeje Michajloviče v Perejaslavi v roce 1654, což potvrdilo i Andrušovské příměří stvrzené Polskem a Ruskem v roce 1667, k faktickému rozervání *Záporožské Siče*, která měla být dle předchozích jednání, byť vedených bez účasti kozáků, pod společným dohledem obou mocností, došlo dle Mirczuka právě až na základě vnitropolitických rozhodnutí Petra I., který spustil na Dněpru *železnou oponu*. V politice separace kozáků pak o půl století později pokračovala rovněž Kateřina II., která nesouhlas chudších kozáků, tzv. kozácké černí, s nevmešováním se do záležitostí Pravobřežní Ukrajiny během kolijivščyny využila k definitivnímu rozprášení Siče v roce 1775. Poněkud stranou ponechává roli, kterou sehrálo vyhlášení fiktivního carského dekretu *Золота Грамота*, ve kterém měla Kateřina II. nařídit vyhnání polské šlechty, Židů a uniatských duchovních z Pravobřežní Ukrajiny.

Byť bylo povstání namířeno a priori proti Polsku a za cíl si kladlo osvobození Pravobřežní Ukrajiny z polského područí, všímal si Mirčuk rovněž situace na Levobřežní Ukrajině, zejména již zmíněného napětí mezi ruským státem a širokými vrstvami prostého kozáctva, které toužilo aktivně se zapojit do konfliktu, jenž se odehrával na pravém břehu Dněpru. Mirčuk současně plně uznává významný podíl *Moskalů* na krvavém potlačení kolijivščyny, kdy na straně jedné klade důraz na náklonnost ukrajinského lidu k Rusům vyvěrající především ze společné pravoslavné víry, na straně druhé zdůrazňuje principiální nepřátelství Moskvy vůči ukrajinským osvobozeneckým snahám, což zřetelně deklaruje již zmiňovaný carský dekret Kateřiny II. zvaný *Чорна Грамота*, jehož faktickým vyústěním byla mj. intervence carského vojska vůči povstalcům.

Současně si Mirčuk položil otázku týkající se skutečného významu kolijivščyny, když se tázal, zda byla jen *slepou vzbourou nepokorného selského lidu proti svým pánům, zločineckým běsněním loupeživých band žádostivých ukrást cizí majetek, třídním boj zneužívaného proletariátu proti vykořisťovatelské šlechtě, bojem za obranu pravoslaví proti katolictví, ukrajinským národním povstáním proti polským vetřelcům, či snad ještě něčím dalším?*¹² V kontrastu především vůči starším polským a ruským historikům, kteří tvrdili, že povstalci žádné politické cíle neměli a ani mít nemohli, pak prosazuje myšlenku, že kolijivščyna má

¹¹ МІРЧУК, П.: Коліївщина, s. 299.

¹² МІРЧУК, П.: Коліївщина, s. 146.

již výrazné rysy národněosvobozenického boje, a je národním povstáním ukrajinského lidu proti polským a následně i ruským okupantům.

Vlíčení vůdců povstání hetmana Maksyma Zalizňaka a plukovníků Ivana Honty, Semena Niežyvého, Mykyty Szwaczka, Andrije Žurby, Stankiewiczze a Iwana Bondarenka Mirčuk rozporuje myšlenku prosazovanou polskými, ale také částečně ukrajinskými historiky, mezi jinými i G. J. Hrabanem, že to byl archimandrita Melchizedek Znaczo-Jaworski, aktivní obránce pravoslaví na Pravobřežní Ukrajině, kdo stál za propuknutím vzpoury, a předkládá důkazy, které Znaczo-Jaworského iniciační i aktivizační roli vyvrací, byť připouští, že to mohl být právě on, kdo sepsal již zmíněný padělek listiny *Золота Грамота* udělující poddaným alespoň omezená práva a svobody. Za organizátora a vůdce povstání naopak považuje Maksyma Zalizňaka, který byl po dobytí Umaně rozhodnutím kozácké rady 22. června 1768 zvolen hetmanem Ukrajiny.¹³

V hodnocení událostí let 1768–1769 Mirčuk konstatuje, že *kolijivščyna je, ať již jako historická skutečnost, nebo jako zvěstovatel národní tradice, zářivým klenotem ukrajinské národní paměti, který spojuje myšlenku osvobozenického boje ukrajinského národa z období kozáctva s počátkem osvobozenického boje ukrajinského národa, jehož prorokem byl Taras Ševčenko, vnuk jednoho z hajdamáků*.¹⁴ Zrození ukrajinského národa na konci 60. let 18. století srovnává s jinými velkými osvobozenickými snahami druhé poloviny tohoto století, jako byly americká a francouzská revoluce či Kościuszkovo povstání.

Hodnocení Mirčukova díla z pohledu polské historiografie není a nemůže být jednoznačné. Práce je sice obšírná, opírá se o širokou literární i pramennou základnu a je napsána čtivě a s historickým umem, autor se ovšem nevyhnul selektivnímu výběru a interpretaci faktů, tendenčním tvrzením stejně jako užívání specifického pojmového aparátu (např. *polská okupace*). V prostředí ukrajinské emigrace se mu naopak dostalo širokého ohlasu. Rezonovaly zde ale i odlišné názorové proudy. Například ukrajinský historik a publicista Ivan Lysiak-Rudnyckyj charakterizoval polsko-ukrajinské vztahy jako *břemeno minulosti*, když napsal: *Pravobřežní Ukrajina znovu tak draze získána, zůstávala až do samého konce pramenem slabosti polsko-litevské Rzeczypospolité. V průběhu 18. století se Pravobřeží stalo místem lidových bouří. Ukrajínští sedláci, ač zbaveni kozácké organizace, se neohdli smířit s porobou a nenávistnou vládou polské šlechty. Sled selských výtržností, tzv. hajdamáckých protestů, vyústil v obrovské selské povstání v roce 1768 s názvem Kolijivščyna. Tragické události roku 1768 pak zanechaly hlubokou stopu v povědomí obou společností a staly se zdrojem inspirace pro polské i ukrajinské spisovatele ještě v 19. století. Neustálé nepokoje v polské části Ukrajiny dávaly Rusku možnost vměšovat se do záležitostí Rzeczypospolité. Rusko na jednu stranu přijalo roli obránce pravoslaví utiskovaného polskou vládou, ale na druhou stranu vojensky podporovalo iniciativy proti lidovým povstalcům. Kolijivščyna byla potlačena ruskými vojsky*.¹⁵

Grigorij Juchimovič Hraban se narodil 9. května 1902 ve volyňské vesnici Velikij Molodkov (Великий Молодьків) v selské rodině s mnoha dětmi. Hrabanovu školní docházku přerušila první světová válka a evakuace do vzdáleného města Mykolajiv (Миколаїв), kde pokračoval v samostudiu. Po návratu do rodného kraje dokončil gymnázium, kde se

¹³ V emigrační ukrajinské historiografii panuje přesvědčení, že si Rusko přivlastnilo ideu Hetmanátu. Viz např. KOHUT, Zenon E.: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*. Cambridge (Massachusetts) 1988, s. 363.

¹⁴ МІРЧУК, П.: *Коліївщина*, s. 306.

¹⁵ ŁYSIAK-RUDNYCKI, Iwan: *Między historią a polityką*. Wrocław 2012, s. 178.

již během studia angažoval v různých organizacích a zájmových spolcích. Jelikož mu byla diagnostikována tuberkulóza, nebyl odveden a po ukončení gymnázia setrval na Volyni, kde přijal místo učitele německého jazyka. V roce 1924 byl přemístěn do okolí města Korosteň (Коростень), kde pracoval pro odbor školství jako školní inspektor a následně se stal ředitelem školy. V roce 1925 vstoupil do Komunistické strany Ukrajiny. V roce 1931 ukončil studium na Kyjevském ústavu sociální výchovy (dnes Kyjevská státní pedagogická univerzita) a začal se prosazovat ve stranických strukturách. V roce 1932 byl přijat na dálkovou aspiranturu na Charkovském ústavu rudé profesury a současně se stal členem oblastního vedení strany. V roce 1933 byl však s ohledem na svůj „kulacký“ původ vyloučen. V následujícím roce mu ale bylo členství vráceno a současně získal místo ředitele Technické pedagogické školy v Umaní. V roce 1938 ukončil studia na Historické fakultě Kyjevského pedagogického institutu a stal se zástupcem ředitele Pedagogického institutu v Umaní. Záhy byl ale zatčen a internován v dnešní Permské oblasti, kde setrval až do roku 1946. Po válce se vrátil do Umaně, kde mu bylo přiděleno místo účetního v jednom z místních průmyslových závodů, ale v roce 1950 byl znovu zatčen a vykázán do Krasnojarské oblasti.

V roce 1956 byl omilostněn a vrátil se znovu do Umaně, kde získal post ředitele místního Vlastivědného muzea. Ve službách muzea, Oblastního oddělení ochrany historických a kulturních památek, které sám založil, a dalších umaňských vědeckých a kulturních institucí pak setrval až do svého penzionování. Účastnil se archeologického výzkumu na území Čerkaské a Poltavské oblasti, později také v regionu Umaně, když spolupracoval mezi jinými také s Institutem archeologie Ukrajinské národní akademie věd. Základy archeologie pak v letech 1963–1966 přednášel na Pedagogickém institutu v Umaní.

Studiu hajdamáckého hnutí na Pravobřežní Ukrajině se Hraban věnoval několik desítek let. Prováděl archivní výzkum v archivech v Kyjevě, ve Lvově, v Moskvě a Leningradu, na dané téma přednášel na vědeckých konferencích a publikoval v odborných i populárních časopisech, a to zejména ve druhé polovině 60. let.¹⁶ Kromě archivních zdrojů využil rovněž edice Kodeňské knihy soudních záležitostí, jež byla na Ukrajině vydaná tiskem v roce 1931. Z polských autorů polemizoval s tvrzeními Franciszka Rawity-Gawroňského, knihu Władysława A. Serczyka o kolijivščyně naopak citoval jen okrajově a dílo téhož autora o hajdamácích opomenul zcela. A totéž platí i o pracích dalších polských historiků, především Władysława Konopczyňského. Je proto zarážející, že právě s těmito publikacemi mají Hrabanovy studie řadu společných koncepčních i narativních prvků. Jeho znalost polštiny, a to včetně překladatelské práce, je navíc všeobecně známa.

Později téma kolijivščyny a hajdamáckého hnutí opustil a to s velkou pravděpodobností i pod vlivem kritiky ukrajinských historiků v emigraci, mj. také Petro Mirčuka, a polemik na stránkách časopisů.¹⁷ Až těsně před smrtí, v roce 1989, vydal v univerzitním vydavatelství v Kyjevě monografii o kolijivščyně na Pravobřežní Ukrajině. V ní v souladu s až do 80. let

¹⁶ ХРАБАН, Григорій Юхимович: *Два документи про Коліївщину*. Український Історичний Журнал”, 1966, No. 2, s. 11–113; *3 історії гайдамаччини*. Український Історичний Журнал”, 1968, No. 6, s. 96–106; *Коли ж саме здобуто повстаннями Умань у 1768 р.?* Український Історичний Журнал”, 1969, No. 5, s. 104–105; *Мемуари як історіографічне джерело вивчення народно-визвольного повстання 1768 р.* Іп: *Коліївщина. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання*, Київ 1970, s. 134–146; *Про спогади Павла Младановича (До 200-річчя повстання 1768 р.* Наукова Думка, 1969, Випуск 4, s. 47–65; *Чи слід користуватися терміном „Коліївщина”?* Український Історичний Журнал, 1967, No. 8, s. 154–158.

¹⁷ СОКИРСЬКА, Владилена Володимирівна: *Історик Григорій Юхимович Храбан: життєвий шлях та наукова спадщина (1902–1990 рр.)*. Умань 2009, s. 94–95, 101–102.

20. století převládajícím ukrajinským historiografickým paradigmatem, jenž je obsažen také v názvu díla,¹⁸ prezentuje kolijivščynu jako *výbuch národního hněvu a protifeudální, národně-osvobozené povstání*. Podobné charakteristiky ostatně oscilují v ukrajinské historiografii dodnes.¹⁹

Kniha je koncipována chronologicky. V úvodu je nastíněna situace na Pravobřežní Ukrajině, která je prezentována z pohledu třídního konfliktu mezi polskou šlechtou a ukrajinským pravoslavným lidem, trpícím pod polsko-šlechtickým útlakem, přičemž politické poměry v samotné Polsko-litevské unii byly komplikovány povstáním tzv. Barské konfederace. Dále se věnuje počátkům kolijivščyny, tedy období asi do poloviny července 1867, podrobněji pak „osvobození“ Umaně, když zpochybňuje tvrzení vůdce povstání Maksyma Zalizňak o dvou tisících mrtvých a hodnotu považuje za nadsazenou,²⁰ vojenskými neúspěchy polských vojsk, jimž velel Franciszek Ksawery Branicki, intervencí ruského expedičního sboru Michaila Nikitiče Krečetnikova atd. Období od července do prosince popisuje v intencích společné polsko-ruské snahy o potlačení povstání. Zvláštní pozornost věnuje popravě jednoho z vůdců povstání Ivana Honty 14. července 1768 a hrdelním exekucím dalších sedmi set povstalců, k nimž došlo v následujících týdnech v řadě měst a vsí Pravobřežní Ukrajiny. Branického dopis králi předvídací ukončení bojů pak staví do protikladu s trvajícím boji a šířením povstání směrem na Litvu. Konec povstání pak klade do prvního čtvrtletí roku 1769, kdy současně předkládá jedno z mála nových, původních zjištění, kterým je datace převzetí velení polských vojsk Józefem Gabrielem Stempkowskim 23. ledna 1769. Monografie rovněž se opírá o důkladnou analýzu Kodeříské knihy soudních záležitostí, jež obsahuje záznamy od 24. února 1769 do 28. září 1773. Upozorňuje na skutečnost, že soudní tribunál v řadě případů využíval „instituce“ kolektivní viny, když na popraviště posílal nevinné namísto jejich provinivších se příbuzných.²¹

Jako kuriózní, a to nejen z dnešního pohledu, ale i prizmatem konce 80. let 20. století se jeví závěry, které Hraban z událostí let 1768–1769 vyvodil, když se mj. odvolával také na klasiky marxismu-leninismu. Kolijivščynu chápe jako největší ukrajinské povstání, jehož se účastnili chudí ukrajinští, moldavští a polští sedláci, ukrajinští měšťané, carští vojáci, zchudlá ukrajinská šlechta, představitelé pravoslavného duchovenstva, a dokonce i překřtění Židé. Internacionální složení záporožského vojska je dle něj dokladem soudržnosti a naplňování společných zájmů pracujících lidí různých národností, kolijivščyna je projevem třídního boje, hajdamácké hnutí pak jeho organizační složkou. Projevy souvisejícího selského odporu se pak snaží prokázat také na Litvě, v Mazovsku, Malopolsku, ba dokonce i na Sieradzku.²²

Hrabanovy závěry do značné míry korespondují s konceptem chápání ukrajinských dějin, který se začal utvářet ve 20. letech 20. století. Nespočíval v totálním odmítnutí

18 ХРАБАН, Григорій Юхимович: *Спалах гніву народного (Антифеодалне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр.)*. Київ 1989.

19 V. V. Sokirska použila formulaci „*národně-osvobozené povstání z let 1768–1769*“, viz СОКИРСЬКА, В. В.: *Историк*, s. 87.

20 ХРАБАН, Г. Ю.: *Спалах*, s. 68. Polští historici udávají značně vyšší počet. Například Władysław A. Serczyk na základě rozboru dobových svědectví uvádí počet obětí mezi 12 000 a 30 000. SERCZYK, Władysław A.: *Początek końca : Konfederacja barska i I rozbiór Polski*. Warszawa 2000, s. 29.

21 ХРАБАН, Г. Ю.: *Спалах*, s. 133, 136.

22 Na jeho obranu je však třeba poznamenat, že se odvolal na učebnici polské historie, jejíž úprava vznikala ve stalinském období. KIENIEWICZ, Stefan – KULA, Witold (red.): *Historia Polski*, II/1. Warszawa 1958, s. 66.

„buržoazních“ paradigmat, nýbrž některé prvky přijímal a v upravené podobě infiltroval. Z tohoto pohledu proto nepřekvapí, že některé historické postavy jsou i nadále prezentovány jako následováníhodné vzory. V roce 1929, v rámci kritiky tvorby nejvýznamnějšího divadelního režiséra období ukrajinizace Lese Kurbase přední ukrajinský komunista a kulturní činovník Mykola Skrypnyk doslova napsal: *Toho starého se nezřekneme, to je naše minulost. Zalíznák a Honta – to jsou naši hrdinové, to jsou naši předchůdci. Chceme si vzít všechno, ale vzít si to jako proletáři. Nechceme si přivlastnit staré, historické, ideologické tradice, chceme vzít minulost, starou kulturu a zúrodnit ji našimi proletářskými přístupy, novým obsahem, vzít ji jako nástroj pro naši tvořivou proletářskou činnost a nespázat tak proletariát starými ideologickými tradicemi.* V případě Skrypnyka hrála navíc roli také rodinná tradice, dle které nechal jeho předka v roce 1768 jakýsi polský šlechtic narazit na kůl.²³

Když jsem se před lety v souvislosti s přípravou knihy o polském jihovýchodním pohraničí v 17. a 18. století nad Hrabanovým dílem věnovaným kolijivščyně zamýšlel, uvedl jsem více méně následující: *V ukrajinském vědeckém prostředí a především v Umaní možná nachází Hrabanova různorodá organizátorská a vědecká práce i jeho vskutku renesanční zájmy uznání. Mě však myšlenky týkající se hajdamáckého hnutí a kolijivščyny nepřesvědčily. Položme si především otázku: Přinesl tento vzdělanec nová fakta, když nezohlednil značnou část polského písemnictví a neměl přístup k polskému rukopisnému bohatství v knihovnách a archivech? Faktografická konstrukce se opírá o dřívější závěry historiků polských, především pak, a to navzdory naprostému nedostatku odkazů, Władysława A. Serczyka, ukrajinských a ruských. Je možné poukázat pouze na několik konkretizujících faktografických doplnění, například určení data, kdy Stempkowski převzal velení ukrajinské a podolské divize. V interpretační rovině se již v roce 1989 Hrabanovi nepodařilo povznést se nad sovětské paradigma historie Ukrajiny budované v letech 1936–1954 a ideologické principy pokřivené během předchozího období.*²⁴ Když jsem pak v roce 2017 navštívil Státní pedagogickou univerzitu v Umaní, dostalo se mi vysvětlení, že ještě v roce 1989 Hraban nemohl z politických důvodů publikovat výsledky svého zkoumání hajdamáků a kolijivščyny jako celek. Ale vzhledem k tomu, že více než dvacet let po Hrabanově smrti vydaly vědecké a kulturní instituce města Umaně pozůstalost tohoto renesančního člověka a polyhistora týkající se hajdamáků a kolijivščyny souhrnně v dvoudílné publikaci, jejíž první část pojednává o hajdamáckém hnutí do roku 1768, druhá o kolijivščyně, nadešel čas výše uvedený názor (ne)korigovat.²⁵

Poté, co jsem se seznámil s obsahem Hrabanovy publikace vydané sice v roce 2012, ale napsané v roce 1975, musím pozměnit svůj soud týkající se faktografie. Text se bezpochyby opírá o prameny oficiální i narativní. Pochybnosti týkající se Hrabanovy znalosti knihy Władysława A. Serczyka *Hajdamacy*²⁶ z roku 1972 můžeme v případě publikace z roku 1989 vysvětlit jejím zkratkovitým charakterem, v případě souborné edice díla z roku 2012 musíme mít na paměti, že když autor text v první polovině 70. let tvořil, nemusel zákonitě znát tehdejší polské vydavatelské novinky.

23 STRYJEK, Tomasz: *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*. Toruń 2013, s. 395, 345.

24 SROGOSZ, Tadeusz: *Między wojną a modernizacją : Studia z dziejów kresów południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*. Częstochowa 2016, s. 44–45.

25 ХРАБАН, Григорій Юхимович: *Селянська війна на Україні в 1768–1769*, 1–2. Умань 2012.

26 SERCZYK, Władysław A.: *Hajdamacy*. Kraków 1972.

Po obsahové stránce nelze souhlasit s tvrzením, že konec kolijivščyny spadá až do jara 1771, kdy hajdamácké hnutí oslabené dřívějšími represemi a epidemií již nepředstavovalo ohrožení. Až příliš daleko zachází formulace, jež nazývá kolijivščynu *selskou válkou*. Ostatně Hraban až příliš často cituje klasiky marxismu-leninismu, když se snaží přizpůsobit svou vizi hajdamáckého hnutí a kolijivščyny ideologické koncepci historického materialismu. V rámci hodnotového systému socialistické vědy, která využívá starší „buržoazní“ paradigmatu a transformuje je pro vlastní, unitární potřeby utváření společenského povědomí musíme chápat i specifický pojmový aparát pracující s termíny jako *polsko-šlechtická historiografie*, *uniatsko-šlechtický teror*, *šlechtické Polsko*, „*polská*“ *Ukrajina*, *osvobozené hnutí* atd. V Hrabanově díle je tento moment nejzřetelnější, když se vyhrazuje proti polské kritice událostí z let 1768–1769, která pracuje s formulacemi jako *divoké propuknutí umaňské řeže, krvavá vřava, banditismus, krveprolití*, když uvádí: *Takovouto terminologii a hodnocení povstání můžeme sledovat na stránkách polsko-šlechtické a panko-buržoazní literatury, historiografie, stejně jako i na stránkách encyklopedických slovníků v různých světových jazycích.*²⁷ Kolijivščynu přirovnává k Německé selské válce či k povstáním Stěny Razina a Jemeljana Pugačova v Rusku, v důsledku čehož nazývá povstání na „polské“ Ukrajině v letech 1768–1769 *selskou válkou*.

Jak si dále vyložit tvrzení, že se Ukrajina a Bělorusko po připojení k Rusku sjednotily a historická křivda byla napravena? Křivda spáchaná na ukrajinském a běloruském národu loupeživou, tyranskou politikou šlechtického Polska? Odvolává se při tom mj. na Leninův výrok tvrdící, že selské obyvatelstvo nemělo v šlechtickém Polsku stejně jako na Pravobřežní Ukrajině žádná práva. Ti na Ukrajině byli navíc vystaveni národně-náboženskému útlaku a vyššímu finančnímu zatížení. Je naopak zřejmé, že společensko-ekonomické poměry poddaného lidu na Pravobřežní Ukrajině se zavedením ještě přísnějšího ruského zákonodárství nezlepšily. Stávající zemští vlastníci si ponechali své majetky i ukrajinské poddané i nadále, a lépe se nechovali ani noví vlastníci z řad ruské šlechty.

Interpretační Ariadninou nití celého díla může být tvrzení, které Hraban předkládá v reakci na mínění polského literáta a historika Franciszka Rawity-Gawroňského o loupeživé povaze ukrajinského lidu, když napsal: *Parafrázujeme-li moudrá slova velkého vůdce proletářské revoluce V. I. Lenina, můžeme konstatovat, že ukrajínští rolníci během selských bojů v letech 1768–1769 bojovali o spravedlivou věc, jak uměli a jak mohli, a po jejich porážce šlechta zalila celou „polskou Ukrajinu“ selskou krví. Šťastní budovatelé komunismu, ukrajinský sovětský národ si bude vždy pamatovat a ctít mučedníky, bojovníky za svobodu a štěstí pracujícího lidu.*²⁸

Dílo Petro Mirčuka, Grigorije Juchimoviče Hrabana a dalších ukrajinských historiků je ale také zřejmým odrazem historiografie polské, v níž se můžeme setkat i s vyostřenými interpretacemi, jako je tomu v případě již zmíněného Franciszka Rawity-Gawroňského, který složitou problematiku kolijivščyny bagatelizoval slovy: *Jedinou myšlenkou podněcující tyto krvežíznivé davy byla buďto osobní pomsta, nebo banální touha po drancování a někdy také náboženský fanatismus velice prostých a přirozeně uzavřených lidí.* Důvody přitom spatřuje v *turánském žvlu ukrajinské krve.*²⁹

²⁷ ХРАБАН, Г. Ю.: Селянська війна, Ч. 2, s. 314.

²⁸ ХРАБАН, Г. Ю.: Селянська війна, 2, s. 330.

²⁹ RAWITA-GAWROŃSKI, Franciszek: *Historja ruchów hajdamackich (w. XVIII)* I. Brody 1913, s. VI, 200.

Cestou ze začarovaného kruhu, který protíná i ukrajinské školní učebnice,³⁰ mohou být východiska, která prezentovala ukrajinská historička Natalia Jakovenko:³¹ *Podobně jako loupežnictví, bylo vždy také hajdamáctví předmětem sporů mezi polskými a židovskými historiky na jedné straně a ruskými a ukrajinskými na straně druhé. Soudy těch prvních, navzdory všem možným zvláštnostem, charakterizovala alergie na „nemravné pudy z poloviny divoké společnosti“ (jak se vyjádřil ještě v roce 1901 Franciszek Rawita-Gawroński), hodnocení druhých zase ochota opomíjet ukrutné události tím, že se hajdamácké hnutí povýší na úroveň „národně-osvobozeneckého hnutí proti šlechtickému Polsku“, zapříčiněného „nevolnickým a náboženským útlakem“.* [... a dále pokračuje] *Autor této knihy, jenž není specialistou v oblasti hajdamáctví, nepovažuje v souladu s etikou za vhodné, aby byl nabízen již hotový recept na smír. Avšak východisko se přese všechno nachází v připomínce bandního postulátu: historik nesoudí, ale snaží se pochopit své hrdiny [zvýraznění N. J.] bez předsudků a vyslechne si jak vraha, tak i jeho oběť, neboť oba jsou pro něj rovnocennými subjekty minulosti. A z takového úhlu pohledu nebylo, bohužel, hajdamáctví ještě zkoumáno.*³²

Analýza ukrajinské historiografie v oblasti hajdamáckých hnutí a kolijivščyny nás znovu utvrzuje v přesvědčení, že společné polsko-ukrajinské výzkumy jsou nejen důležité, ale nezbytné. V roce 2013 jsem navrhnul během své návštěvy Umaně, města smutně proslulého neslavnou reží, abychom se právě takového společného výzkumu chopili v přesvědčení, že možná ruku v ruce dojdeme k závěrům, které potvrdí nebo naopak vyvrátí to či ono tradiční tvrzení a představí nové vize výzkumu.³³ Považuji za nesmírně důležité, že polští a ukrajínští historici společně pracují na vědeckých projektech, organizují konference a vydávají publikace. Spojené úsilím badatelů z více zemí a různých výzkumných středisek může v budoucnu podhalit nová, dosud neznámá řešení klíčových problémů a naznačit neotřelé směry bádání. Pouze tak můžeme minimalizovat nápadné zneužívání interpretace dějin současnou ideologií mj. vedoucí k deformování nastupujících generací v jejím jménu. Respektujeme, že každý národ má právo na utváření vlastní dějinné vize, současně ale apelujeme, aby se její naplnění utvářelo v prostředí oproštěném od zideologizované „historické zátěže“.

³⁰ SROGOSZ, Tadeusz: *Koliszczyzna w ukraińskiej historiografii i aktualnych podręcznikach historii*. In: *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*, Seria: *Rocznik Polsko-Ukraiński*, 16. Częstochowa – Lwów 2014, s. 256–260.

³¹ *Umaňské vítězství vzbouřeného sedláckého lidu v roce 1768 v čele s kozáctvem (jak pravobřežním, tak i záporožským) definitivně potvrdilo dlouholetou existenci ideje národnostních snah ukrajinského národa od doby revoluce v čele s hetmanem Bohdanem Chmelnickým*. ЧУХЛІБ, Тарас: „Умањська різня“, „Умањська трагедія“ чи „Умањська перемога“. 2016 (getmanat.org). K tomu SROGOSZ, Tadeusz: *Humaňska rzeź, humaňska tragedia, czy humaňskie zwycięstwo?* Історичний Архів. Наукові студії, Nr. 14, Миколаїв 2017, s. 134–139.

³² JAKOWENKO, Natalia: *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*. Lublin 2000, s. 327.

³³ Naposledy vydaný společný článek s Władylenou W. Sokyrskou, reprezentující historické centrum v Umani, je pozitivním začátkem společného zkoumání. SOKYRSKA, Władylena W. – SROGOSZ, Tadeusz: *The haidamaks and Kolijivshchyna in the Polish and Ukrainian historiography. The Polish – Ukrainian duet*. *Przegląd Nauk Historycznych* 16, 2017, Nr. 2/3, s. 7–41. Doufáme, že tyto kroky budou pokračovat bez ohledu na politický vývoj.

*Summary****The Haidamaks and Koliyivshchyna in Ukrainian Historiography – Complex Polish-Ukrainian Discourse***

This study analyses the scientific achievements of researchers, who occupy a prominent position in the Ukrainian historiography as regards the movement of Haidamaks and Koliyivshchyna, i.e. the work of Petr Mirchuk and Grigorij J. Hraban. The author agrees that a historian does not judge, but tries to understand. The next step, which is only a wish at this point, would be to establish a joint Polish-Ukrainian scientific programme on Haidamaks and Koliyivshchyna which would at least conduct research in the archives as well as confirm and record the differences. This is the only method to minimise the obvious abuse of the interpretation of history by the current ideology and the formation of the young generation in the same spirit. In addition to the fundamental arguments, other arguments related to the ideological, political and other context will certainly continue to develop. However, we wish to reduce the discourse on Polish-Ukrainian relations over the centuries only to the most neutral scientific statements which merely take into account the limitations resulting from the cultural designation which is not and has not been followed on the part of both Ukrainian, and Polish side.